

TOMKA BÉLA

Az összehasonlító módszer a történetírásban – eredmények és kihasználatlan lehetőségek

Az összehasonlító módszer alkalmazása a történeti kutatásokban semmiképpen sem tekinthető újkeletűnek, hiszen a modern összehasonlító történetírás kezdeteit az 1920-as évektől, Henri Pirenne, Marc Bloch és Otto Hintze fellépésétől szokás számítani.* Az utóbbi mintegy három évtizedben azonban az összehasonlításokat a korábnál gyakrabban és tudatosabban alkalmazzák a történészek szerte a világon, s így az ilyen jellegű kutatások a nemzetközi történetírás egyik legdinamikusabban fejlődő ágává váltak.¹ A növekvő népszerűséget elsősorban a megjelent munkák számának növekedése bizonyítja mind Európában, mind pedig Amerikában, amit Hartmut Kaelble részletesen bemutatott tanulmányában a társadalomtörténet vonatkozásában.² Emellett azonban az összehasonlító kutatások intézményesülése és intézményrendszerének kialakulása is sokatmondó a fejlődés szempontjából. Az ilyen kutatások hagyományos fórumai – mint az 1958-ban alapított Comparative Studies in Society and History – mellett sorra jöttek létre újak is – például az 1991 óta Lipcsében kiadott Comparativ című periodika. Emellett egyetemi vagy önálló kutatóintézetek és kutatócsoportok kezdtek ebben az irányban specializálódni. Utóbbiakra példa lehet az 1998-ban Berlinben három német egyetem közreműködésével alakult, jelenleg Jürgen Kocka vezette egyetemi kutatóintézet (Zentrum für Vergleichende Geschichte Europas, illetve 2004-től Berliner Kolleg für Vergleichende Geschichte Europas) vagy az amszterdami International Institut of Social History (vezetője Marcel van der Linden), amely nevében ugyan nem jelzi ezt, de szintén tág teret biztosít az összehasonlító-

* A tanulmány lényegesen lerövidített változata megjelent: Magyar Tudomány, II. kötet, 2004. év. 7. szám. 727–737.

¹ Az összehasonlítások módszertanára a gazdag irodalomból lásd például: Oyen, Else (ed.): *Comparative Methodology*. London, 1990.; Dogan, Mattei-Kazancigil, Ali (eds.): *Comparing Nations. Concepts, Strategies, Substance*. Oxford, 1994.; Történeti vonatkozásban: Kaelble, Hartmut: *Der historische Vergleich*. Frankfurt/M.–New York, 1999.; Haupt, Heinz-Gerhard – Kocka, Jürgen (Hrsg.): *Geschichte und Vergleich*. Frankfurt/M.–New York, 1996.; Haupt, Heinz-Gerhard: *Comparative History*. In: Smelser, Neil J. – Baltes, Paul B. (eds.): *International Encyclopedia of the Social and Behavioral Sciences*. Amsterdam etc., 2001. Vol. 4. 2397–2403.; Griffin, Larry J.: *Comparative-historical analysis*. In: Borgetta, Edgar F. – Borgetta, Marie L. (eds.): *Encyclopedia of Sociology*. Vol. 1. New York, 1992. 263–271.; Magyarul: Ránki György: *Az összehasonlító történetírás problémái*. In: *Uő: Mozgásterek és kényszerpályák*. Budapest, 1983. 173–202.

² Kaelble, Hartmut: *Vergleichende Sozialgeschichte des 19. und 20. Jahrhunderts: Forschungen europäischer Historiker*. Jahrbuch für Wirtschaftsgeschichte, 1 (1993), 173–200. (Szintén megjelent a következő kötetben: Haupt, Heinz-Gerhard – Kocka, Jürgen (Hrsg.): *Geschichte und Vergleich. Ansätze und Ergebnisse international vergleichender Geschichtsschreibung*. Frankfurt/M., 1996. 91–130.)

soknak. Az Egyesült Államokban hasonló változások mentek végbe. Egy magyar vonatkozású példával élve, szimptomatikus ebből a szempontból, ahogyan a Rutgers University egy „area studies”-ra specializálódott, s – az Institut for Hungarian Studies-t is magában foglaló – Center for Russian, Central and East European Studies elnevezésű intézete a közel-múltban átalakult, s a Center for Comparative European Studies nevet vette fel. Ez az intézet szintén a kelet- és közép-európai térséget kívánja vizsgálni, de immár az összehasonlító szempontot tudatosan középpontba állítva.

Az összehasonlításokat tudományon kívülről érkező impulzusok is ösztönözték: a második világháború utáni európai integráció, az egyre intenzívebbé váló nemzetközi gazdasági–kereskedelmi kapcsolatok, a tömegkultúra, a turizmus és a fogyasztás internacionalizálódása olyan tapasztalatokat jelentett a kutatók és közönségük számára, melyek igényelték és megkönnyítették a nemzetközi összehasonlításokat.

Az összehasonlítások megélénkülésének alapját azonban mégis elsősorban az adja, hogy mind az elméleti megfontolások, mind pedig a gyakorlati tapasztalatok szerint a módszer következetes alkalmazása több tekintetben segítheti a történészeket céljaik elérésében. A módszer felhasználásával eredményesebben válaszolhatnak az őket ért kihívásokra, sőt bírálatokra is, melyek gyakran a történeti munkák objektivitását–tudományosságát, s ezen keresztül esetenként az egész diszciplína társadalmi hasznosságát és szükségességét vonják kétségbe.

Az alábbiakban azt szeretnénk szemléltetni, hogy miként szolgálhatja és szolgálja e módszer felhasználása ezeket a célokat. Eközben külön is kitérünk arra, hogy milyen kihasználatlan lehetőségek kínálkoznak ezen a téren Magyarországon, vagyis a magyar történetírás sajátos problémáinak megoldásához miként járulhatna hozzá a módszer kiterjedtebb alkalmazása. A hazai vonatkozások azért is izgalmasak, mert az összehasonlító történetírásnak ugyan Magyarországon is voltak és vannak művelői, azonban úgy tűnik, hogy a nemzetközi trendekkel ellentétben itt az említett gyors fejlődés nem ment végbe. A megfigyelő inkább azt állapíthatja meg, hogy a legutóbbi évtizedben csökkent az összehasonlító vagy akár a nemzetközi perspektívát választó történeti munkák száma, s köztük különösen azoké, melyek eljutnak a nemzetközi szakmai közönséghez is.

Írásunkban először röviden a történeti összehasonlítások definícióját és legfontosabb sajátosságait mutatjuk be, majd az összehasonlító módszer alkalmazásának lehetséges típusait és funkcióit–céljait vesszük sorra a nemzetközi irodalom fontos munkáinak áttekintésével, s azok tanulságai alapján kialakított tipológiánk segítségével. Ezt követően az összehasonlítások néhány fontos módszertani problémájával foglalkozunk, végül pedig az említett hazai vonatkozásokhoz kapcsolódó következtetéseket tárjuk az olvasó elé.

A történeti összehasonlítások definíciója és fő sajátosságai

Kézikönyvek gyakran kezdik azzal az összehasonlító módszer bemutatásával, hogy felhívják a figyelmet egy banális tényre: az összehasonlítás integráns része a mindennapi gondolkodásnak. Sőt, egy elterjedt vélemény szerint összehasonlítás nélkül nincs tudományosság sem. E. Durkheim úgy vélte, hogy a nemzetek összehasonlítása csupán annak a komparatív folyamatnak a kiterjesztése, amely minden társadalmi elemzés alapja, hiszen a rendkívül sokszínű és végtelen mennyiségű társadalomra vonatkozó információból így jutunk általánosításokhoz. Durkheim ennek nyomán nem véletlenül nevezte „par excellence” szocioló-

giai módszernek az összehasonlítást.³ Ennek megfelelően úgyszólván minden történeti munkában találkozhatunk az összehasonlítás valamilyen formájával. Amikor egy történész, mondjuk, arról ír, hogy az általa ismertetett eset „jellemző” vagy „egyedi” – vagy egy korábbi „eredményesebb” vagy „eredménytelenebb” volt ilyen vagy olyan téren egy másiknál –, nyilvánvalóan összehasonlítást végez, hiszen ezt a tényt csak több másik esettel való összevetés eredményeként állapíthatta meg. Sőt, még akkor is ezt teszi, ha csak egyszerűen „sikerről” vagy „kudarcról” beszél, egy másikkal való közvetlen összehasonlítás mellőzésével, hiszen ez feltételezi valamilyen mérce meglétét, márpedig ennek megalkotásához szintén több esetet kell tanulmányozni és összehasonlítani.

Nem túlzás tehát azt állítani, hogy az összehasonlítás valamilyen módon szinte minden történetírói munkában megtalálható.⁴ Ha azonban minden történész használja ezt a módszert, akkor mi különbözteti meg a történetírás többi válfajától az összehasonlító történetírást? Egy rövid válasz a két legfontosabb különbséget emelné ki: az utóbbi explicit és szisztematikus módon használja ezt a módszert. Ennek a két elemnek tehát mindenképpen hangsúlyosan szerepelnie kell egy pontosabb definícióban is, amely a következő lehet: a történeti összehasonlítás két vagy több, különböző kontextusból származó múltbeli társadalom explicit és rendszeres szembeállítása vagy abból a célból, hogy meghatározza és magyarázza hasonlóságait és eltéréseit, vagy azért, hogy ezenfelül a társadalmak fejlődésére vonatkozó hipotéziseket alkosson, s a tudományos elméletek érvényességét vizsgálja.⁵

A különböző kontextusra való utalás fontos korlátozást jelez a definícióban: nem szokás szigorú értelemben vett történeti összehasonlításnak tekinteni az olyan munkát, mely azonos társadalmat, illetve annak valamilyen vetületét hasonlítja össze két vagy több különböző időpontban, s azt sem, mely egy társadalom különböző társadalmi csoportjait veti össze valamilyen szempontból. Léteznek ezen kívül olyan történeti tanulmányok is, melyek eltérő társadalmakat vizsgálnak, de a fenti szűkebb értelemben nem tartják őket összehasonlításoknak. Különösen a társadalom- és gazdaságtörténet területén ismerünk ilyen nagy hatású munkákat, mint például Immanuel Wallerstein, Gerold Ambrosius és William Hubbard, Eric Hobsbawm vagy Göran Therborn tanulmányait.⁶ Magyar vonatkozásban egyebek között Berend T. Iván és Ránki György több munkája tartozhat ebbe a kategóriába.⁷ Mint e rövid felsorolás is mutatja, természetesen szó sincs semmiféle értékítéléről akkor, amikor azt mondjuk, hogy szigorú értelemben a neves szerzők méltán elismert munkái nem tekinthetők összehasonlító tanulmányoknak. Ez csak azt jelenti, hogy ezek a tanul-

³ Schriewer, Jürgen: *Vergleich und Erklärung zwischen Kausalität und Komplexität*. In: Kaelble, Hartmut – Schriewer, Jürgen (Hg.): *Diskurse und Entwicklungspfade. Der Gesellschaftsvergleich in den Geschichts- und Sozialwissenschaften*. Frankfurt/M.–New York, 1999. 53.

⁴ Vitatott kérdés mindazonáltal az, hogy létezik-e „összehasonlító módszer”, vagy célszerű inkább „összehasonlítás”-ról, „összehasonlító tanulmány”-ról, esetleg „összehasonlító perspektívá”-ról beszélni. Az egységes összehasonlító módszer létezését kétségbe vonja: Grew, Graymond: *The Case for Comparing Histories*. *American Historical Review*, 85 (1980) 4. 763–778. Az összehasonlító módszer létezése mellett érvel mások mellett: Lorenz, Chris: *Konstruktuion der Vergangenheit: Eine Einführung in die Geschichtstheorie*. Köln, 1997. 231–284.

⁵ Hasonló definíciót ad Kaelble: *Der historische Vergleich*. i. m.; és Haupt: *Comparative History*, 2397.

⁶ Wallerstein, Immanuel: *A modern világgazdasági rendszer kialakulása*. Budapest, 1983.; Ambrosius, Gerold – Hubbard, William: *A Social and Economic History of Twentieth-Century Europe*. Cambridge, Ma., 1989.; Hobsbawm, Eric: *A tőke kora*. Budapest, 1978.; Therborn, Göran: *European Modernity and Beyond*. London, 1995.

⁷ Berend T. Iván – Ránki György: *Európa gazdasága a 19. században*. Budapest, 1987.

ményhez való viszonyát elemzi.¹⁰ Az „eltéréseket kereső összehasonlítás” (variation-finding comparison) egy általános folyamat sajátos, az eltérő előfeltételekből következő útjait kutatja, míg az „általánosító összehasonlítás” (universalising comparison) az általános fejlődési törvényszerűségeket keresi.¹¹

A. A. van den Braembussche gyakran idézett elméleti tanulmányában a történeti összehasonlítások öt fő típusát különíti el. A „szembeállító típus” (contrasting type) a már megismert módon elsősorban a vizsgált esetek speciális vonásai iránt érdeklődik, s közben kevéssé válnak láthatóvá az elméleti vonatkozások. Ez utóbbiak az „általánosító típusú” (universalizing type) összehasonlításokban bontakoznak ki leginkább, amelyek lehetőleg nagy számú esetet vizsgálva igyekeznek általános fejlődési törvényszerűségeket megállapítani. A többi – úgy szólván a két említett típus közé eső – vegyes típusban is megjelenik az elméletekkel való kapcsolat. Így mindenekelőtt a „generalizáló típusú” (generalizing type) összehasonlítás folyamatosan arra törekszik, hogy meghatározza és magyarázza a különböző fejlődési utakat (vagyis itt is az eltérések állnak a középpontban), ezt azonban nem egy általános elméleti keretbe illesztve teszi, hanem inkább ad hoc magyarázatok révén. Szükség lehet azonban arra is, hogy az oksági tényezőket pontosabban vizsgáljuk, feltárjuk egymáshoz való viszonyukat és súlyukat. Ez a „makrokauzális” (macrocausal) összehasonlítás feladata. A „magában foglaló típusú” (inclusive type) összehasonlítások során a különböző vizsgált esetek mind részét alkotják egy nagyobb rendszernek, s az ehhez való viszonyukat vetik össze.¹²

E példák érzékeltették egyrészt a tipológiák sokszínűségét, másrészt közös vonásaikat is. Ugyanakkor a tapasztalatok szerint a fentiekben idézett több típus esetében inkább elméleti lehetőségéről van szó, s a gyakorlatban ezek viszonylag ritkán jelennek meg. A gyakorlati tapasztalatok – véleményünk szerint – az előbbieknél jobban igazolják Heinz-Gerhard Haupt, illetve Haput és Jürgen Kocka közös, valamint Hartmut Kaelble tipológiáinak érvényességét.¹³

Jürgen Kocka és Heinz-Gerhard Haupt elismerik az egyéni és az általános jegyek iránti kutatást mint az összehasonlítások legáltalánosabb céljait, s a vonatkozó kutatásokat immár funkcióik alapján osztályozva négyféle összehasonlítást különböztetnek meg. Az ilyen munkák betölthetnek egyrészt „heurisztikus” funkciót, ami azt jelenti, hogy az összehasonlítás képes lehet olyan jelenségek, illetve magyarázatok felfedezésére, melyek addig ismeretlenek voltak. A „leíró” – vagy Haupt-nál „kontrasztív” – funkció mindenekelőtt az egyes esetek sajátosságainak alaposabb meghatározását szolgálja. Az összehasonlítás „analitikus” funkciója szerintük elsősorban akkor kerül előtérbe, amikor tudományos elméletek érvényességét ellenőrzik segítségével. Végül beszélhetünk egy „elidegenítő” (verfremdend), illetve Hauptnál „távolságot teremtő” (distancing) funkcióról, hiszen az összehasonlító vizsgálat más, az addigiaktól eltérő nézőpontot kínál, melynek során a saját ország vagy társa-

¹⁰ Az „encompassing” kifejezés ezen fordítása mindazonáltal nem problémamentes, hiszen megegyezik a későbbiekben tárgyalt „inclusive type” magyar fordításával – igaz, a két fogalom nagyon hasonló tartalmat is hordoz. A megkülönböztetés érdekében esetleg indokolt lehet a „belefogláló összehasonlítás”-ként való fordítás. Gyáni Gábor az „átfogó összehasonlítás” elnevezést javasolta. Gyáni Gábor: *A történetírás fogalmi alapjairól*, 40.

¹¹ Tilly, Charles: *Big Structures, Large Processes, Huge Comparisons*. New York, 1984.

¹² Van den Braembussche, A. A.: *Historical Explanation and Comparative Method: Towards a Theory of the History of Society*. History and Theory, vol. XXVIII (1989) 1. 1–24.

¹³ Haupt, Heinz-Gerhard: *Comparative History*. i. m.; Haupt, Heinz-Gerhard – Kocka, Jürgen: *Historischer Vergleich: Methoden, Aufgaben, Probleme. Eine Einführung*. In: Uók (Hrsg.): *Geschichte und Vergleich*, 9–45.; Kaelble: *Der historische Vergleich*. i. m.

dalom fejlődése elveszíti magától értetődő voltát.¹⁴ Kaelble hasonló kategóriákat alkalmazva „analitikus”, „értékelő”, „megértő” és „identitás-összehasonlítás”-ról ír, melyek közül az első megegyezik a Kocka és Haupt által azonos névvel illetett típussal. Az „értékelő összehasonlítás” legfőbb erőssége az, hogy hozzájárulhat a történészek ítéleteinek megalapozottabbá tételéhez, illetve a negatív és pozitív fejlődés okainak meghatározásához. A „megértő összehasonlítás” lényegében a más szerzők által „individualizáló” összehasonlításnak nevezett típusnak felel meg. Az „identitás-összehasonlítás” segít a korábbi, elsősorban érzelmekre alapozó identitások – mint a nemzeti identitás – ellentmondásainak feltárásában, s új, racionálisabb alapokon nyugvó identitások kialakításában. Ez egyben lehetővé teszi több identitás összebékítését is.¹⁵

Az elméleti irodalom tanulságai és az összehasonlító kutatások gyakorlati tapasztalatai alapján az alábbiakban a történeti összehasonlítások három fő funkcióját különböztetjük meg és ismertetjük részletesebben: az analitikus, a leíró és az eltávolító mércét kínáló funkciókat. Eközben nem szabad elfelejtkeznünk arról, hogy a kutatás gyakorlatában ezek a típusok nem mindig érvényesülnek tisztán: egyrészt az összehasonlítások esetenként csak megközelítenek egy típust jellemzőikben, másrészt a típusok nem kizárólagosak, vagyis rajtuk kívül más funkciók is elképzelhetők. Ezen kívül a típusok nem mindig válnak el élesen egymástól, azaz egy összehasonlítás több funkcióval is bírhat. Emellett fontos körülmény az is, hogy a kutatás során mindegyik összehasonlítási típus rendelkezhet bizonyos előnyökkel és hátrányokkal egyaránt.

Analitikus összehasonlítás

Az analitikai funkció mindenekelőtt a társadalmakra vonatkozó megállapítások érvényességének vizsgálatát jelenti. E megállapítások lehetnek általános érvényűek, vagyis ez esetben a társadalmak működésére vonatkozó törvényszerűségek illetve az ezekre vonatkozó tudományos hipotézisek teszteléséről van szó. Ez egyben közel áll ahhoz, amit más szerzők az összehasonlítások „általánosító” funkciójának („universalizing”, illetve „generalizing” összehasonlítások) neveznek. Ezenkívül az összehasonlítás speciális esetekkel, egyedi jelenségekkel kapcsolatos állítások vizsgálatához is hozzájárulhat.¹⁶

Az összehasonlítás mindkét esetben segíthet a történeti kauzalitás analízise során, vagy a jelenségek tipologizálásában. Az oksági analízis előmozdítása fontos funkció, mert a történeti jelenségek okainak feltárása az egyik legösszetettebb – és egyben legfontosabb – történetírói feladat.

Sokan úgy vélik, hogy ez az analitikai funkció teszi igazán nélkülözhetetlenné az összehasonlításokat a történetírás és a társadalomtudományok számára. Az összehasonlítások révén ezek a tudományok indirekt módon kísérleteket végezhetnek, vagyis közelebb kerülhetnek a természettudományok bizonyítási metódusához.

A kauzalitás, az oksági kapcsolatok feltárása során az eljárás logikája – John Stuart Mill-re visszanyúlóan – a következő: ha egy „A” jelenségnek tulajdonítjuk „B” jelenség előidézését, akkor ezt a hipotézist úgy tesztelhetjük, hogy megvizsgáljuk, létezik-e a történelem során „A” jelenség „B” nélkül, vagy megfigyelhető-e „B” jelenség „A” előfordulása nélkül.¹⁷ Egy példával megvilágítva: az a tézis, hogy a kelet-európai kommunista gazdasági

¹⁴ Haupt – Kocka: *Historischer Vergleich*, 12–14.; Haupt: *Comparative History*. i. m.

¹⁵ Kaelble: *Der historische Vergleich*. i. m.

¹⁶ Lorenz, Chris: *Comparative Historiography: Problems and Perspectives*. *History and Theory*, 38 (1999) 25–39.

¹⁷ Haupt – Kocka: *Historischer Vergleich*, 13.

rendszerek teljesítőképessége a második világháború utáni kezdeti időszakban felülmúlta a nyugati piacgazdaságokét, jól tesztelhető, ha hasonló kiindulóponttal rendelkező, de kommunista, illetve piacgazdasági fejlődési pályán haladó gazdaságok teljesítményét elemezzük azonos időszakban. Különösen alkalmas erre az NDK és az NSZK történeti fejlődésének összehasonlítása. A két társadalom lényegében azonos kiindulópontja (azonos fejlettségi szint, azonos mentalitásbeli és kulturális adottságok stb.) miatt jól elkülöníthető, vagyis megállapítható az, hogy a társadalmi–gazdasági rendszerek különbözősége milyen hatással járt a gazdaság teljesítőképességére.¹⁸

Minden előny dacára kétségtelenek azonban a történeti összehasonlítások korlátai is egy ilyen eljárás során: a kísérleti logika ugyan valóban megjelenik, de ugyanakkor a kísérletek kontrollált és változatlan körülmények között ekkor sem ismételhetők meg. Így az összehasonlítások segítségével növelhető ugyan a történetírás egzaktitása és objektivitása, de lényeges eltérések továbbra is fennmaradnak közöttük és a természettudományok között ezen a téren.

Az oksági analízis mellett a megismerés fontos eszköze lehet a tipologizálás – ami tulajdonképpen az elméletalkotás egyik fajtája. Szisztematikus és hosszú távú összehasonlításra alapul például az utóbbi évtizedek egyik legnagyobb hatású, történeti vonatkozású társadalomtudományi tipológiája, melyet Gosta Esping-Andersen alkotott meg, s a jóléti államok legfontosabb típusait különíti el. A svéd kutató a „jólét három világát”, a liberális, a konzervatív és a szociáldemokrata jóléti államot különböztette meg a 20. század második felének fejlődését elemezve. E szerint a liberális jóléti rezsim (mely a rászorultsági elv érvényesülésével, mérsékelt jóléti transzferekkel és társadalombiztosítási programokkal írható le) az Egyesült Államok mellett Írországban és az Egyesült Királyságban volt jellemző, és lényegében jellemző mindmáig. A konzervatív jóléti állam (mely az egyének által már elért státuszok fenntartására tett erőfeszítésekkel jellemezhető) Franciaország, Finnország, Németország, Olaszország, Svájc, Ausztria, Belgium és Hollandia, a szociáldemokrata (az univerzális szociális jogokkal és az elosztás piactól való függetlenedésének nagy fokával jellemezhetően) pedig Dánia, Norvégia és Svédország esetében figyelhető meg.¹⁹ Esping-Andersen munkája – mint minden tipológia megalkotása – elképzelhetetlen lenne az összehasonlítás szisztematikus alkalmazása nélkül, hiszen a különböző jelenségek csak ennek révén rendezhetők típusokba, csoportokba.

Leíró összehasonlítás

A történeti összehasonlítás segíthet az egyes társadalmak sajátosságainak pontosabb leírásában, s így megértésében is. E funkció alapját az adja, hogy más társadalmakkal való összevetés nélkül nyilvánvalóan lehetetlen megállapítani egy adott társadalom azon jellemzőit, melyek különös figyelmet érdemelnek a kutatások során. Az összehasonlító vizsgálat összpontosíthat a különbségek feltárására, a vizsgált esetek speciális vonásainak bemutatására. Egyes szerzők – mint láttuk – ezeket „kontrasztív” összehasonlításoknak nevezik, de az „individualizáló” típusúnak nevezett összehasonlítások is hasonló célokat követnek. A történészek rendszerint előnyben részesítik az ilyen, az eltérésekre koncentrááló összehasonlításokat. Az összehasonlítás eredményeként azonban nemcsak a vizsgált társadal-

¹⁸ Ritschl, Albrecht O.: *An exercise in futility: East German economic growth and decline, 1945–1989*. In: Crafts, Nicholas – Toniolo, Gianni (eds.): *Economic Growth in Europe since 1945*. Cambridge, 1996. 498–540.

¹⁹ Esping-Andersen, Gosta: *The Three Worlds of Welfare Capitalism*. Cambridge, 1990. 21–22.; Esping-Andersen, Gosta: *Social Foundations of Postindustrial Economies*. Oxford, 1999.

mak különbségei, hanem hasonlóságai is kitérnek. Ismerünk olyan történeti kutatásokat, melyek legfontosabb eredménye éppen az volt, hogy a 20. századi nyugat-európai társadalmak növekvő hasonlóságaira mutattak rá.²⁰

Egy ilyen, a társadalmak vagy azok bizonyos intézményeinek, fejlődési szakaszainak sajátosságait feltáró vizsgálat során igen fontos a megfelelő összehasonlítási egység kiválasztása. Esetenként célszerű lehet jelentősen eltérő elemzési egységeket kiválasztani, hiszen ez elősegítheti a sajátosságok, egyedi vonások felfedezését és meggyőző bemutatását. Ha azonban túl nagy az összehasonlított esetek közötti különbség, az eltérések ugyan valóban szembeötlőek lesznek, de ezen túlmenően az összehasonlítás más célokra kevésbé lesz alkalmas. Így például nem teszi lehetővé a vizsgált társadalom speciális fejlődése mögött meghúzódó okok megvilágítását, hiszen az elemzett társadalmak nagy eltérései miatt nehéz meghatározni, hogy ezek közül mely különbségek eredményezik a vizsgált jelenséget vagy jelenségeket.

Eltérő társadalmak szembeállításával az összehasonlítás betölthet egyfajta heurisztikus funkciót is: olyan jelenségekre, vonásokra irányíthatja a figyelmünket, melyekre egyébként esetleg a kutatás fel sem figyelt volna, vagy nem a súlyának megfelelően kezelte volna azokat. Ezeken keresztül pedig új, meggyőzőbb magyarázatokhoz is hozzásegíthet.

Az összehasonlítások esetében gyakran aszimmetrikus a kutató érdeklődése: az egyik társadalmat – rendszerint a sajátját – kívánja jobban megismerni/megérteni, a másik társadalom inkább „kontrollként” szolgál ehhez. Az is előfordul, hogy egy társadalmat több másikhoz hasonlítanak az ilyen aszimmetrikus vizsgálat során. Ennek megfelelően az egyik társadalom mélyebb megismerését szolgálhatja a kutatás kérdésfeltevése, s ez a társadalom a többinél eleve jóval nagyobb mélységben kerül elemzésre és bemutatásra. A többiek inkább csak komparatív referenciapontokat jelentenek. Példát jelenthetnek erre a német „Sonderweg” – vagyis különút – tézisérről írott tanulmányok, illetve az ehhez a problémához kapcsolódó kiterjedt vita. Ez esetben a történészek azt a kérdést kívánták megválaszolni, hogy a két világháború közötti Németországban – eltérően más fejlett ipari országoktól – miért alakult ki totalitáriánus diktatúra. A kutatók egészen a 19. századig nyúltak vissza vizsgálataik során, melyben nagy szerephez jutott más, hasonló adottságú társadalmakkal (Anglia, Franciaország, Egyesült Államok, vagy általában a „Nyugat”) való összevetés. Maga a „Sonderweg” az ezeknek az országoknak a fejlődésétől való elkanyarodást jelentette. A kutatók ezt a német történeti fejlődés olyan tényezőire vezették vissza, mint a nemzeti fejlődés megkésettége, a hiányos parlamentarizáció, a merev és felaprózott pártrendszer, a preindusztriális elíttek továbbélése, a politikai kultúra elmaradottsága stb.²¹

Az összehasonlító történetírás ezen fajtája támaszkodik más összehasonlító megközelítésekre, s ez fordítva is igaz. A sajátosságoknak a megismerése, rendszerezése közelebb vihet bennünket az adott társadalom jelenségeinek magyarázatához, vagyis kapcsolódik a korábban bemutatott analitikus funkcióhoz. Az általános elméletek olyan hipotéziseket alakíthatnak ki, melyek vizsgálatában a leíró összehasonlítás fontos szerepet tölt be, bemutatva azokat az eseteket, melyekre illenek az elmélet feltevései, s azokat, melyekre nem. Ugyanez fordítva is igaz: a leíró összehasonlítások olyan jellemzőket azonosíthatnak, melyeket az analitikus összehasonlítást végzők beépíthetnek hipotéziseikbe és elméleteikbe.

²⁰ Kaelble, Hartmut: *A Social History of Western Europe, 1880–1980*. Dublin, 1990.

²¹ Kocka, Jürgen: *Asymmetrical historical comparison: The case of the German Sonderweg*. *History and Theory*, 38 (1999) 40–50.; Uő: *Das östliche Mitteleuropa als Herausforderung für eine vergleichende Geschichte Europas*. *Zeitschrift für Ostmitteleuropaforschung*, 49 (2000) 2. 159–174.

Eltávolító–mércét kínáló összehasonlítás

Az összehasonlítás egyik következménye lehet, hogy a történezt „eltávolítja” a vizsgálat tárgyától, vagyis a kutató számára egy új, a saját nemzeti történetírásában megszokottól eltérő perspektívát kínál.²² Ez azért lehet fontos, mert a kutatásokat gyakran egyfajta etnocentrizmus jellemzi: olyan előfeltevéseken alapulnak, melyek a nemzeti kultúrákban gyökereznek, s ezeknek a szerző vagy az olvasó esetleg nincs is tudatában. Az összehasonlítások során nyilvánvalóvá válhatnak ezek az előfeltevések, s a nemzetek/társadalmak tapasztalatairól, illetve az ezeken nyugvó kutatások eredményeiről kiderülhet, hogy helyhez és időhöz kötöttek, vagyis relativizálódnak, elveszítik vélt univerzális jellegüket. Ez a funkció különösen fontos lehet azoknak a nemzeti történetírásoknak az esetében, melyek kicsinységük, nyelvi vagy más okok miatt elszigeteltek, kutatóik kevésbé szembesülnek a nemzetközi történetírás eredményeivel.

Az összehasonlítások eltávolító hatása más tekintetben is segítheti a történeti kutatásokat: hozzájárulhat ahhoz, hogy a történeti munkák megalapozottabban értékeljék az egyes vizsgált eseményeket, folyamatokat vagy személyeket. A történészek viszonya felemás az értékeléshez, hiszen nem ritkán valamiféle értékmentes tudományosmennyiségben lépnek fel, mint ami eleve kizárja a történeti folyamatok értékelésének lehetőségét. Ennek ellenére az értékelés megjelenik a legtöbb történetírói munkában, hiszen – mint korábban láttuk – a történészek is magától értetődően beszélnek valamilyen szempontból sikeres vagy sikertelen fejlődésről, intézményekről, politikusokról, időszakokról stb. Ezenkívül a nemzetközi történetírásban már régóta túlhaladottnak tekinthető az értékmentesség – a 19. században még a történettudomány fejlődését szolgáló – felfogása, s elfogadott, hogy az értékszpontok elkerülhetetlenül jelen vannak a történetírói munkákban: önmagában már a témaválasztás is ezeken alapul.

A kérdés ennek következtében tehát nem az, hogy értékszpontok, az értékelés mozanata jelen vannak-e a történetírói munkákban. Ehelyett inkább az érdemel figyelmet, hogy az értékelés milyen módon történik. Az összehasonlítás segíthet abban, hogy ez ne az olvasó előtt rejtett folyamaton keresztül, hanem explicit módon történjen, s mindenekelőtt szilárd módszertant is kínál ehhez. Ha úgy tetszik, az összehasonlító módszer alkalmazásával a tudományos szempontok érvényesülhetnek az értékelés során is. A tudományosság érvényesülésének előfeltétele ugyanis az, hogy az ítélet a történeti valóságon alapuljon. Éppen ennek elérésében segít az összehasonlítás, mivel alkalmazásával nem mesterséges és elvont ideálok alapján értékelünk, hanem más társadalmak valósága jelenti a mércét.²³ A későbbiek során konkrét példával is illusztráljuk ezt az eljárást.

Az összehasonlítás tehát elősegíti az ítéletek nagyobb megalapozottságát, szisztematikus alkalmazásával ritkábban fordulhat elő, hogy valamiről tévesen feltételezzük elmara-dott vagy sikertelen voltát, s fordítva. Emellett a módszer negatív vagy pozitív fejlődés okainak feltárásában is felhasználható – ez azonban inkább a korábban bemutatott analitikus funkciójához kötődik.

A történeti kutatások és munkák egyik társadalmi funkciója – akarva-akaratlanul – a társadalmi identitások kialakítása vagy erősítése. Korábbi időszakokban – például a 19. század végén – a nemzeti identitás kialakításához vagy formálásához való hozzájárulás nyilvánvalóbb és elfogadottabb volt, mint manapság, de ettől függetlenül, ez a funkció ma is létezik. Ráadásul nemcsak a nemzeti, hanem más – lokális, valamilyen kisebbségi vagy

²² Erre különösen: Dogan, Mattei – Pelassy, Dominique: *How to Compare Nations?* Chatham, N. J., 1990. 5–14.

²³ Kaelble: *Der historische Vergleich*, 55.

éppen az európai – identitások kialakítását is elősegítheti a történetírás. Ebből a szempontból az összehasonlító módszer jelentősége nagy, mivel az említett „eltávolító” hatása következtében elősegítheti reális alapokon nyugvó nemzeti vagy más identitások kialakítását. Egyes különlegesnek tartott nemzeti sajátosságokról kiderülhet, hogy nem egyediek, csupán mítoszokról van szó, vagy egyedülállónak tekintett nemzeti hősookról, hogy máshol is léteztek hasonlóak stb. A saját múlt reális ismerete hozzájárulhat a különböző identitások összehétkítéséhez is.

Az összehasonlítások módszerei és gyakorlati problémái

Az összehasonlítások akkor képesek hatékony segítséget nyújtani a kutatóknak, ha megfelelő célkitűzést szolgálnak. Ez mindenekelőtt azt jelenti, hogy olyan kérdésfeltevést kell összehasonlító módon kutatni, amely valóban igényli ezt a módszert. Nyilvánvaló ugyanis, hogy egy sor kutatási probléma megoldható az összehasonlító módszer alkalmazása nélkül is. Gyakran megfigyelhető, hogy a kutatások összehasonlító szándékkal indulnak, de – világos célkitűzés híján – végül egymás mellé helyezett esettanulmányokat eredményeznek. Ezt számos olyan kötet tanúsítja, amely ugyan címében viseli az „összehasonlítás” szót, de a valóságban egymástól függetlenül íródott országtanulmányokat tartalmaz.²⁴ Az összehasonlítás olyan alapvető jellemzői, mint annak módja (analitikus stb.), az elemzés során felhasznált források és módszerek (például kvantitatív vagy inkább kvalitatív jellegűek), az összehasonlításra kiválasztott egységek jellege (település, régió, társadalom stb.) vagy az időhorizont (néhány év, több évtized, esetleg évszázad) mind a célkitűzést kell szolgálgják.

Ennek megfelelően az összehasonlítások során alkalmazott módszereket illetően mindenekelőtt azt állapíthatjuk meg, hogy nincs minden esetben megfelelő, tökéletes módszer.²⁵ Eltérő célokra más és más módszer használható, s ennek megfelelően változnak az összehasonlítások során felmerülő módszertani jellegű kutatási problémák is. Minden történeti összehasonlításnak szembe kell néznie azonban néhány nehézséggel, melyek jórészt az egyedi és az általános viszonyának régóta ismert s nem csak az összehasonlítások során jelentkező problémájára vezethetők vissza: Összegezhető-e a végtelen számú egyedi jelenség/történeti esemény, s lehet-e így olyan általánosabb fogalmakat kialakítani, melyek segítségével az elemzésük és összehasonlításuk elvégezhető? Milyen módon lehetséges ezt végrehajtani úgy, hogy közben a vizsgált valóságágrészletről nyert kép minél kevésbé sérüljön? Így az összehasonlítások során egyebek között nehézségeket okozhat a megfelelő, összehasonlításokra alkalmas egységek definiálása és kiválasztása, a vizsgált esetek nem megfelelő reprezentativitása, az összehasonlított esetek kölcsönös függősége (interdependenciája), a fogalmak eltérő jelentése a különböző társadalmakban és korszakokban. Jelentkezhetnek gyakorlati problémák, mint az adathiány, különösen távolabbi történeti időszakokban, vagy a rendelkezésre álló adatok nem megfelelő minősége. Mindezek a problémák azonban nem megoldhatatlanok, és semmiképpen sem súlyosabbak, mint a más történeti vagy társadalomtudományi kutatások során fellépő nehézségek, s az összehasonlítások révén nyerhető új ismeretek ellensúlyozzák is a megoldásuk érdekében tett erőfeszítéseket.²⁶

A módszertani jellegű nehézségek közül jelentősége és szerteágazó jellege miatt egyet emelünk ki az alábbiakban, mégpedig az összehasonlítás egységeinek („units of compari-

²⁴ Lásd például: Cochrane, Alan – Clarke, John (eds.): *Comparing Welfare States: Britain in International Context*. London, 1993.

²⁵ Az összehasonlítások módszereire az eddigieken túl lásd: Sartori, Giovanni: *Comparing, Miscomparing and the Comparative Method*. In: Dogan – Kazancigil (eds.): *Comparing Nations*, 14–34.

²⁶ Griffin: *Comparative-historical analysis*, 264.

son”) problémáját.²⁷ Minden összehasonlító kutatás talán legfontosabb, a munkát a kezde-
teitől meghatározó gyakorlati kérdése az, hogy mit hasonlítunk össze mivel, azaz miként
választjuk ki az összehasonlítás egységeit. Ezek az egységek meg kell feleljenek bizonyos
szempontoknak.

Az egyik ilyen szempont az, hogy a vizsgált egységek mennyire összehasonlíthatók.
Mint mondani szokás, almát a körtével nem lehet összehasonlítani, vagyis belső logikájuk-
ban, formájukban, funkciójukban teljesen eltérő eseteket nem lehet összevetni. Van, aki ezt
úgy fogalmazza meg, hogy a történeti összehasonlítások nem két vagy több eltérő jelensé-
get vetnek össze, hanem egy jelenség (például család vagy mortalitás) különféle megjele-
nési formáit követik nyomon különböző társadalmakban.²⁸ Ha két dolog nagyon eltérő
funkcióval, követik vagy belső logikával rendelkeznek, az összehasonlításnak rendszerint
nincs nagy hozadéka. Emiatt nem szokás régiókat vagy városokat egész társadalmakkal, de
például igen kis méretű társadalmakat nagy társadalmakkal sem összevetni. Ugyanakkor az
is nyilvánvaló, hogy az alma és a körte – vagy más esetek – radikális különbözőségét csak
akkor ismerhetjük fel, ha már összehasonlítottuk őket. Egy legalább futólagos összehason-
lítás tehát ez esetben, vagyis az összehasonlíthatóság hasznosságának megítélése céljából is
elkerülhetetlen.

Alapvetően meghatározza a követendő kutatási stratégiát az is, hogy milyen számú egy-
séget hasonlítunk össze egymással. Mint arról korábban szó esett, az összehasonlítások
egyik fontos típusa az analitikus összehasonlítás, azaz az elméletek érvényességének vizs-
gálata, tipológiák felállítása. Ehhez nyilvánvalóan lehetőleg nagy számú eset vizsgálatára
van szükség, aminek fontos következményei vannak a kutatásra nézve. Nagyobb számú
eset vizsgálata esetén a kutatók jobban rá vannak utalva kollégáik korábbi munkáira, s ke-
vésbé képesek elsődleges források segítségével dolgozni, noha ezek felhasználását a törté-
nésszek hagyományosan preferálják.

Ezen kívül a történeti kutatások egyik fontos alapelve, hogy a vizsgálat tárgyát lehetőleg
teljességében elemezzék, de legalábbis minél teljesebben beágyazzák a történeti fejlődés
kontextusába. Ez nyilvánvalóan egyik történeti munkában sem érvényesíthető maradékta-
lanul, függetlenül attól, hogy összehasonlításról van-e szó vagy sem. De az is tény, hogy
minél több esetet vizsgálnak az összehasonlításokat végző kutatók (vagyis minél általáno-
sabb érvényűnek szánják vizsgálatukat), gyakorlati okok miatt – a kutatói munkabírás vé-
gessége vagy egyszerűen terjedelmi korlátok következtében – annál inkább meg kell elé-
gedniük az egység kevesebb jellemzőjének vizsgálatával, ezenkívül annál inkább kénytele-
nek eltekinteni a vizsgált változók kontextusától, formalizálniuk kell munkáikat. A formali-
zálás megjelenhet például statisztikai adatok széleskörű felhasználásában vagy egyes
kulcsfontosságúnak tekintett jellemzők kiemelésében, s más, kevésbé fontosnak tekintett
tényezők elemzésének elhanyagolásában.

A kontextus figyelembevételének lehetősége ugyanakkor függ a vizsgált téma jellegétől
is. Egy kevésbé átfogó probléma esetében nagyobb lehetőség nyílhat annak kontextusba
való beágyazására, mint egy átfogóbb téma kutatása során.

Minél inkább csökkentjük az esetek számát, annál alaposabban, részletkérdésekre ki-
terjedően tudjuk elvégezni vizsgálatunkat. Ugyanakkor az is nyilvánvaló, hogy vannak kér-
déses, melyeket két vagy néhány eset vizsgálatával nem lehet megválaszolni. Máskor pedig,
ha csupán néhány esetre alapozzuk megállapításainkat, csökken azok megbízhatósága: pél-

²⁷ Erről részletesen lásd: Kaelble: *Der historische Vergleich*, 114–150.

²⁸ Welskopp, Thomas: *Stolpersteine auf dem Königsweg. Methodenkritische Anmerkungen zum internationalen Vergleich der Gesellschaftsgeschichte*. Archiv für Sozialgeschichte, 35 (1995) 343.

dául az európai házassági modell múltbeli létezésének bizonyítása nem nyugodhat két eset vizsgálatán, sőt ehhez nemcsak azt kell megvizsgálni, hogy Európában milyen házassági minták léteztek, hanem azt is, hogy ezek valóban különböztek-e az Európán kívüli házassági szokásoktól.²⁹

Az is fontos eldöntendő kérdés egy összehasonlítás során, hogy milyen földrajzi/társadalmi egységeket hasonlítunk össze. Bizonyos esetekben különböző települések közötti, mikroszintű összehasonlítás a cél – mondjuk, mert ezt igényli egy kommunális szociálpolitikát vizsgáló projekt.³⁰ A helyi szintek vizsgálata azért is előnyös lehet, mert így hosszabb időtávon keresztül nyomon követhető egy folyamat. Különböző társadalmak egy-egy vagy több mikroegységének összevetését gyakran alkalmazza a történeti demográfia, például az örökösödési minták vagy a háztartásnagyság alakulásának vizsgálata során.³¹ Szintén terjed a régiók közötti összehasonlítás. Leggyakrabban azonban a kutatók teljes társadalmakat/országokat választanak az összehasonlítás alapegységéül.³²

További eldöntendő kérdés, hogy milyen időbeli keretek között végezzük az összehasonlítást. Esetenként a kérdésfeltevés eleve meghatározza a kronológiát: ha például az első világháború csecsemőhalandóságra gyakorolt hatását vagy az első társadalombiztosítási törvények meghozatalának körülményeit tárjuk fel Németországban és Ausztriában, nem kétséges, hogy mely időszakokat vizsgáljuk. Ezen a téren nehézségek akkor jelentkeznek, ha nincsenek szinkronban az összehasonlított folyamatok/jelenségek. Találkozhatunk ezzel a problémával, amennyiben például különböző társadalmak kezdeti iparosítási szakaszában kívánjuk összehasonlítani a bankrendszer fejlettségét és nemzetgazdasági jelentőségét. Nehézséget jelenthet ugyanis annak egyértelmű megállapítása, hogy mikor kezdődött, s meddig tartott az iparosítás kezdeti szakasza az egyik, illetve egy másik országban.³³

Következtetések: összehasonlítások és a magyar történetírás

Mivel a történeti kutatások módszertana általános érvényű, a fentiekben leírtak természetesen érvényesek a magyar történetírás esetében is. Az összehasonlító vizsgálatok itt is rendelkezhetnek mindazokkal az előnyökkel, melyeket a nemzetközi történetírásban azoknak tulajdoníthatunk. Vannak azonban olyan sajátos problémái is a hazai történeti kutatásoknak, melyek megoldásához különös segítséget nyújthat az összehasonlító módszer alkalmazása. Ezek közül négy – részben egymással összefüggő – kérdéskört emelünk ki.

²⁹ Hajnal, John: *European Marriage Patterns in Perspective*. In: Glass, D. V. – Eversley, D. E. C. (eds.): *Population in History*. London, 1965. 101–143.

³⁰ Zimmermann, Susan – Melinz, Gerhard: *A szegényügy „szerves” fejlődése vagy radikális reform? Kommunális közjótékonyosság Budapesten és Bécsben (1873–1914)*. *Aetas*, 8 (1994) 3. 37–70.; Zimmermann, Susan: *Prächtige Armut. Fürsorge, Kinderschutz und Sozialreform in Budapest*. Das „sozialpolitische Laboratorium” der Donaumonarchie im Vergleich zu Wien, 1873–1914. Sigma-Ringen, 1997.

³¹ Wall, Richard: *Introduction*. In: Wall, Richard (ed.): *Family forms in historic Europe*. Cambridge, 1983. 1–63.

³² Az országok összehasonlításával összefüggő problémákról újabban: Ther, Philipp: *Beyond the Nation: The Relational Basis of a Comparative History of Germany and Europe*. *Central European History*, 36 (2003) 1. 45–73.

³³ Tomka, Béla: *The Development of Hungarian Banking: An International Comparison, 1880–1931*. *Journal of European Economic History*, vol. 30 (2001) 1. 125–162.; magyarul: *Úó: A magyar bankrendszer fejlődésének sajátosságai nemzetközi összehasonlításban, 1880–1931*. *Századok*, 133 (1999) 3. 655–683.

Véleményünk szerint az összehasonlítások kiterjedtebb alkalmazása a hazai történetírásban egyrészt erősíthetné az elméleti tudatosságot, elősegíthetné a túlzottan leíró vonások kiegyensúlyozását. Emellett az összehasonlítások nagy szerephez juthatnak az ideológikus megközelítések korrigálásában is. Tapasztalatok szerint az összehasonlító kutatások igénylik s egyben előmozdítják a nemzetközi együttműködést, s ezáltal fokozhatják a magyar történetírás nemzetközi beágyazottságát, ami szintén számos jótékony hatást eredményezne. Végül az összehasonlítások hozzájárulhatnak egyes sajátos tudományszervezési problémák megoldásához is. E szerteágazó kérdéseket itt nyilvánvalóan nem tudjuk kimerítően tárgyalni, de kísérletet teszünk legfontosabb vetületeik bemutatására.

1. A történeti megismerés elméleti és módszertani vonatkozásairól már a 19. században is kiterjedt viták folytak, s a történések és a társadalomelmélettel foglalkozók közötti kapcsolat soha nem is szakadt meg. Ez a kapcsolat azonban a 20. században elmélyült, és az utóbbi évtizedekben a nyugati történetírás fejlődésének egyik legfontosabb vonása volt az elméleti és módszertani problémákhoz való tudatosabb viszony, s egyszersmind az elméletek kiterjedtebb alkalmazása – vagy ahogyan Peter Burke fogalmazott, „az elmélet és a történelem konvergenciája.”³⁴ Nem független ez attól a folyamattól, hogy – különösen az 1960-as évektől – a nyugati történetírás mindinkább felhasználta a társadalomtudományok eredményeit.³⁵ Ebből a szempontból még a posztmodernizmus – ami ugyan inkább a történeti munkák esztétikai–politikai–retorikai jellegét hangsúlyozta – sem hozott igazi változást, sőt a történeti megismerés jellegéről folytatott viták még intenzívebbé váltak. Az „elmélet és a történelem konvergenciája” nem hagyta ugyan teljesen érintetlenül Magyarországot sem, de itt a történetírás főárama – ha eltekintünk az 1970-es évektől mindinkább hiteltelenné váló marxista–leninista elméleti keretektől – leíró jellegű maradt, ami a rendszerváltozás után is érvényesült.³⁶ Ez a sajátosság véleményünk szerint több hátrányos következménnyel jár, így nehezíti a magyar történetírás nemzetközi integrációját is.

Mint az tanulmányunk előző részeiből is kitűnt, az összehasonlítások úgyszólván per definitionem igénylik azt, hogy a kutató munkája során tisztázzon fontos elméleti és módszertani kérdéseket. Míg a hazai történeti munkák gyakran fel sem vetik azt a kérdést, hogy mi a célkitűzése a kutatásnak, mi indokolja a vizsgálatot, illetve mit kíván a kutató bizonyítani, addig egy összehasonlítás esetén nehezebb elkerülni alapvető elméleti és a módszerekkel összefüggő kérdések tisztázását: az összehasonlító megközelítés alkalmazását önmagában is indokolni kell, nem beszélve az olyan döntésekről, hogy milyen típusú összehasonlítást preferálunk, hány és milyen egységet vetünk össze stb. Ennek következményeként a hagyományos, narratíván nyugvó előadás helyett az összehasonlító történeti munkákban inkább találkozunk érvelő és analitikus előadásmóddal.

A társadalomelméletek fokozottabb felhasználása és adaptációja a hazai történetírásban nem csak az élenjáró – nyugat-európai és észak-amerikai – történetírások és a hazai szakma közötti szakadék megszüntetésében segíthetne. Bár a probléma részletes bemutatása végképp meghaladná ezen írás kereteit, jelezzük, hogy a számos neves kutató által a történetírás és a társadalomtudományok 21. századi megújulása előfeltételének tekintett interdiszciplinaritás a történetírás vonatkozásában elképzelhetetlen a társadalomtudományok felé való nyitás nélkül, ami elsősorban azok módszereinek alkalmazását, a társa-

³⁴ Burke, Peter: *History and Social Theory*. Ithaca, N. Y., 1992. 17.

³⁵ Ennek bemutatása egy konkrét példán: Tomka Béla: *A totalitarizmuselméletektől az „új társadalomtörténet”-ig*. Aetas, 7 (1993) 4. 92–112.

³⁶ Gyáni Gábor: *Történetírásunk az évezred fordulóján*. Századvég, 18 (2000) 117–140.

dalomelméleti megfontolásokkal szembeni nyitottabb viszonyt jelent.³⁷ Természetesen egy ilyen nyitás elősegíthetné a társadalomtudományok fogadókészségének javulását is a történetírás eredményei iránt. Ezzel pedig a történeti kutatás fontos lépést tenne saját helyzetének megszilárdítása felé is – egyebek között a konkurensokkal az erőforrásokért folytatott versenyben.

2. A magyar történetírásban már az 1970-es évektől kezdtek visszaszorulni a kirívó módon ideologikus, kizárólag az értékszempontokat előtérbe helyező munkák. Tévedés volna azonban azt hinnünk, hogy a történetírás – vagy bármelyik társadalomtudomány – valaha is megszabadulhat az értékszempontok jelenléte okozta problémáktól. Jól illusztrálja ezt a történeti események értékelésének kérdése.

A történészek gyakran tudatosan igyekeznek elkerülni egy-egy történelmi esemény vagy folyamat minősítését, értékelését. A valóságban azonban az értékelés – még ha esetleg mellőzése kívánatos volna is – alig elkerülhető. Így van ez a magyar társadalom fejlődését illetően is, amikor például – mint erről korábban már szó volt – szokás sikeres vagy kevésbé sikeres intézményekről, intézkedésekről, fejlődési területekről, sőt korszakokról beszélni. Ha az értékelés elkerülhetetlen, különösen fontos az, hogy megbízható eljárások alapján történjen, amihez mindenekelőtt az szükséges, hogy a viszonyítási pont megfelelő legyen. Az értékelés ugyanis mindig az összehasonlítás valamely formáján nyugszik: a korábbi vagy későbbi saját teljesítményhez, illetve a szűkebb vagy tágabb környezethez hasonlíthatunk. Ennek során tehát az összehasonlító módszer alkalmazásának szakmai szabályai, illetve ezek következetes alkalmazása nagy fontossággal bírnak.

A 20. századi magyarországi társadalmi fejlődés egyes szakaszairól eddig kialakított kép esetében nem mondhatjuk, hogy az értékelések mindig következetes módon, az összehasonlítások szakmai szabályai szerint történtek volna. Példát jelenthetnek erre az olykor lappangó, máskor nyíltabb formában megjelenő viták a Horthy-, illetve a Kádár-rendszerrel kapcsolatban, melyekkel a jövőben is számolhatunk, annál is inkább, mert a viták eddig főként publicisztikai szinten folytak, a történészek maguk kevésbé vettek részt bennük. Jellemző eljárás az, hogy valamilyen elvont ideál alapján (ideális parlamentarizmus, népképviselő stb.) fogalmazzanak meg értékítéletet. Máskor egymáshoz viszonyítják a korszakokat, vagyis a mérce a magyar történelem egy másik szakasza. Mindkét eljárás azonban problémákat vet fel. Egyrészt az ideális, nem létező állapotokhoz hasonlítás történeti munkában elfogadhatatlan. Ez egyébként annyira nyilvánvaló tény, hogy az ilyen mérce rendszerint nem is explicit, hanem implicit módon, kimondatlanul jelenik meg. A második esetben pedig az okozhat nehézségeket, hogy az egyik korszakkal kapcsolatos elfogultság automatikusan tükröződik a másik megítélésében. Ezenkívül azonban a saját történelem korábbi vagy későbbi szakaszaihoz való hasonlítás főként azért problematikus, mert a magyar fejlődés is sok szállal kapcsolódott a külső környezet változásaihoz (válságok, háborúk, a gondolatok-eszmék, az áruk, a tőke mozgása stb.). Így a külső környezet kedvező vagy kedvezőtlen alakulása egy adott periódusban döntően befolyásolhatta a belső fejlődést. Ezért a magyar történelem nem a legmegfelelőbb mérce, vagy legalábbis nem lehet az egyedüli mérce. Sokkal megfelelőbb eljárásnak tűnik, ha külső mércét választunk: ez inkább elegendő tesz a történetírás klasszikus elvének, s a múltban élőkkel szemben nem érvényesíti az utólagos bölcsességet, ugyanakkor nem próbálja elhíttetni azt sem, hogy a történész szakmai szempontjai értéksemlegesek volnának.

³⁷ *Open the Social Sciences. Report of the Gulbenkian Commission on the Restructuring of the Social Sciences.* Stanford, Ca., 1996.

Egy gazdaságtörténeti példával élve: hogyan dönthetjük el, hogy egy bizonyos országban egy adott időszak gazdasági növekedése gyors volt-e, vagy inkább mérsékeltnek, esetleg alacsonynak tekinthető? Magától értetődően viszonyíthatjuk a mutatókat ugyanazon társadalom korábbi vagy későbbi időszakának megfelelő indikátoraihoz – s ez az eljárás valóban alkalmas lehet bizonyos célokra, mint például a kortársak teljesülő vagy nem teljesülő várakozásainak megértésére. Ugyanakkor más, átfogóbb feladatokra nem megfelelő ez a módszer: nem alkalmas például annak eldöntésére, hogy az adott időszak gazdaságpolitikájának eredményeit hogyan értékeljük. Lehetséges ugyanis, hogy nem a gazdaságpolitika hiányai okozták a gyengébb gazdasági teljesítményt, hanem a kedvezőtlen külső körülmények, s fordítva. Ennek megfelelően paradox módon egy alacsonyabb növekedési ütemű periódus is lehet kiemelkedően sikeres időszak egy nemzetgazdaságnak, ha más, hasonló adottságokkal bíró országokban ennél is alacsonyabb a növekedés, s ez ugyancsak fordítva is igaz. A megfelelő viszonyítási alap ez esetben tehát külső: egy – vagy még inkább több – hasonló helyzetű gazdaság adott időszakban, esetleg azonos fejlődési szakaszban mutatott teljesítménye. Következésképpen a nemzetközi összehasonlítás rendszerint megfelelőbb támpontot kínál az értékeléshez, mint a tisztán hazai összevetések. Ez utóbbiakat – mint láttuk – a nemzetközi irodalomban nem is szokás összehasonlításnak tekinteni a szó szigorú értelmében.

3. Bár erre vonatkozóan tudományos igényű felmérések eddig még nem születtek, a vezető nemzetközi szakfolyóiratok szerzőinek és a legjelentősebb nemzetközi szakmai konferenciák előadóinak listái alátámasztani tűnnek azt a véleményt, hogy a magyar történetírás eredményei a kívánatosnál jóval kevésbé jutnak el a nemzetközi szakmai közvéleményhez. Sőt, talán az a megállapítás is megkockáztatható, hogy minden ellenkező várakozás ellenére a magyar történetírás nemzetközi beágyazottsága az utóbbi másfél évtizedben nem javult, hanem inkább romlott. Természetesen ennek a helyzetnek az orvoslása komoly intézményi változásokat igényelne, mindenekelőtt azon a téren, hogy jelentős hazai szakmai karriert csak nemzetközileg is ismert és elismert tudományos teljesítménnyel lehessen befitni. Ugyanakkor az összehasonlító történetírás maga is elsősegítheti a magyar történettudomány színvonalának, nemzetközi ismertségének és elismertségének javulását.

Az a tény, hogy Magyarországon az összehasonlító munkák száma igen alacsony, egyrészt nehezíti az újabb nemzetközi kutatási eredményeknek a magyarországi történetírásban való hasznosítását, s ezáltal kihat maguknak a kutatásoknak a színvonalára is. Az összehasonlítások segítenek ugyanis más országok történetének és az arra vonatkozó kutatásoknak a jobb megismerésében, s így a kérdésfeltevések, elméletek, módszerek stb. körének bővítésében, hiszen megvan az a sajátosságuk, hogy elengedhetetlenné teszik a más társadalmakra vonatkozó eredmények kritikus hasznosítását–átgondolását. Mint H. Kaelble megállapítja, minél erősebb egy országban az összehasonlító történetírás, az ország történetírása annál gazdagabb ezeken a felsorolt területeken.³⁸

Az összehasonlító kutatások emellett nagyban elősegíthetik a hazai történetírás eredményeinek fokozottabb külföldi recepcióját is. A külföldi kutatók ugyanis a magyar történelemre vonatkozó eredmények közül különösen azokra fogékonyak, melyek Magyarországot elhelyezik az általuk is ismert és fontosnak tartott szempontrendszerben, vagy másként fogalmazva, a korszerű és számukra izgalmas kérdésfeltevések nyomán születtek. Így a magyar történeti fejlődés tágabb, nemzetközi összehasonlító perspektívában való elhelyezése nem csupán a magyar történelem teljesebb megértéséhez járulhat hozzá, hanem a hazai történetírás eredményeinek jobb külföldi megismertetéséhez is.

³⁸ Kaelble: *Der historische Vergleich*, 52. és köv.

4. Végül az összehasonlítások mainál kiterjedtebb alkalmazása előnyökkel járhat a hazai történeti kutatások intézményrendszere szempontjából, segíthet megoldani bizonyos tudományszervezési problémákat is, mindenekeelőtt az egyetemes történeti kutatásokkal kapcsolatban. Véleményünk szerint az egyetemes történeti kutatások helyzete és lehetőségei az utóbbi időszakban ellentmondásosan alakultak Magyarországon. Egyrészt az ország fokozódó nemzetközi integrációja növelte a más társadalmakra vonatkozó ismeretek iránti igényt. Mint láttuk, ez egy általános nemzetközi tendencia része, hiszen a nemzeti történetírások egyre inkább felhasználják más nemzeti történetírások eredményeit, és keresik a kapcsolatot azokkal. E folyamatok tehát nagy lehetőségeket kínálnak az egyetemes történettel foglalkozók számára, hiszen a nemzetközi eredmények közvetítésében a hazai, egyetemes történelemmel foglalkozó történészeknek jelentős szerepük lehet. Másrészt azonban kétségtelen az is, hogy az ország nyitottabbá válásával az ismeretek beáramlása közvetlenül, közvetítők nélkül is lebonyolódhat, egyre kevésbé van szükség az „importpótló” egyetemes történeti munkákra. Ez azt is jelenti, hogy az egyetemes történetet művelők számára a mércét mindinkább a hasonló témákkal foglalkozó külföldi kollégáik munkái jelentik. Márpedig hazánkban az egyetemes történetírás nemzetközi színvonalú műveléséhez sok feltétel hiányzik. Ezen a téren nemzetközileg értékelhető eredményeket eddig is csak keveseknek sikerült elérni, s ez valószínűleg így lesz a jövőben is. Feltételezhetjük azonban, hogy az egyetemes történeti érdeklődésű kutatók egy része szakértelmét kiválóan hasznosíthatná összehasonlító projektekből, melyek során Magyarországot vetik össze más társadalmakkal. Ez természetesen nem történhet mechanikusan, hiszen nyilvánvaló, hogy nem minden társadalom esetében és nem minden területen van értelme az összehasonlító vizsgálatoknak.

Tanulmányunkban áttekintettük az összehasonlító történeti kutatások nemzetközi fejlődési trendjeit, az összehasonlítások fontos típusait és alkalmazásuk lehetőségeit. Az összehasonlítások ugyan nem kínálnak csodaszert a történetírás számára, de bővítik a kutatók eszköztárát, felhasználásukkal gyakran megbízhatóbb eredményeket érhetünk el, mint nélkülük. Különösen hasznosnak bizonyulhat ez a módszer a társadalmak fejlődésének törvényszerűségeire vonatkozó elképzelések érvényességének vizsgálata során, az oksági viszonyok megállapításában, nélkülözhetetlen az egyes társadalmak sajátosságainak leírásában, de segít az etnocentrizmus elkerülésében is. Előnyeinek felismerése tükröződik abban, hogy a nemzetközi történetírás mind gyakrabban hasznosítja ezt a perspektívát. Ez nem csak az ilyen tanulmányok növekvő számában, hanem az összehasonlító kutatások intézményeinek – a folyóiratok, intézetek, konferenciák rendszerének – bővülésében is megnyilvánul. Magyarországon eddig kevés nyoma van ennek a fejlődésnek, noha – mint bizonyítani próbáltuk – az összehasonlítások elterjedése hozzájárulhatna a hazai történetírás színvonalának és nemzetközi ismertségének-elismertségének javulásához is. Mindazonáltal a bemutatott előnyök, valamint a kutatások hazai és külföldi fejlődésének dinamikája közötti szakadék az összehasonlító kutatásokat a jövőben a hazai történetírás egyik leggyorsabban fejlődő területévé tehetik.